

ВСТУП
ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ. АСПЕКТИ СИНТАКСИСУ.
СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ.

1. Предмет та завдання курсу.

Термін **синтаксис** використовується в двох значеннях:

- 1) як розділ мовознавства (як система лінгвістичних понять про синтаксичну будову мови);
- 2) як власне-будова мови.

Основною метою курсу синтаксису сучасної української літературної мови є розгляд основних теоретичних питань, пов'язаних із кількістю синтаксичних одиниць та їхнім статусом, аналізом класифікацій і кваліфікацій, а також синтаксичних категорій і синтаксичних одиниць з послідовним

1) розмежуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного і комунікативного аспектів (членів речення, словосполучень, речень (простих і складних), синтаксем, семантем, комунікатем, текстом тощо);

2) аналізом зв'язків у словосполученні, реченні, складному синтаксичному цілому (прислівних, односпрямованих, різноспрямованих, зумовлених, взаємозумовлених, детермінантних, предикативних, напівпредикативних, підрядних, опосередкованих підрядних, сурядних тощо);

3) встановленням відношень (предикативних, напівпредикативних, суб'єктних, об'єктних, атрибутивних, обставинних, апозитивних, синкретичних (об'єктно-обставинних, атрибутивно-обставинних, об'єктно-атрибутивних), комплетивних, єднальних, приєднувальних, зіставних, зіставно-протиставних, градаційних) між компонентами синтаксичних одиниць.

2. Аспекти вивчення синтаксису.

У сучасному синтаксисі розрізняється п'ять аспектів:

1) формально-граматичний (власне-синтаксичний)

(Л. Булаховський, Є. Тимченко, П. Фортунатов та ін.),

2) семантико-синтаксичний

(І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Мухін та ін.),

3) власне семантичний (логіко-універсальний)

(Й. Андерш, І. Вихованець, В. Гак та ін.),

4) комунікативний

(І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, І. Слинько та ін.).

5) прагматичний

(В. Гак, Г. Почепцов, І. Сусов та ін.)

Формально-граматичний аспект синтаксису – це рівень структури речення, синтаксичних форм його компонентів (членів речення), синтаксичних зв'язків між ними. Основними його поняттями є: **член речення, синтаксична форма члена речення, форма синтаксичного зв'язку.**

Суттєвим є розмежування членів речення за рангами:

член речення (надкатегорія) → **головний член речення** (категорія) → **другорядний член речення** (категорія).

У межах категорії головного члена речення наявне розмежування **підмета** (підкатегорія), **присудка** (підкатегорія), **головного члена односкладного речення** (підкатегорія);

те саме відповідно і в категорії другорядного члена речення, де слід розмежовувати: **додаток** (підкатегорія), **означення** (підкатегорія), **обставину** (підкатегорія).

З-поміж синтаксичних форм зв'язків тут постають: **предикативний** (між підметом і присудком): *Хлопчик грає в шахи*; **підрядний прислівний**, що означає однобічну залежність: *Художник малював → (що?) картину*.

Предикативний і підрядний прислівний синтаксичні зв'язки мають різні форми вияву. Так, основною формою предикативного зв'язку є координація, а для підрядного прислівного властиві форми **узгодження**, **керування**, **прилягання** тощо.

На **семантико-синтаксичному** рівні простежуються особливості семантичного наповнення словоформи в реченні й окреслюються закономірності співвідношення форми і змісту в кожному конкретному випадку.

Елементарною одиницею цього рівня є **синтаксема**, тобто елементарна одиниця синтаксичної семантики. **Синтаксема** – це елементарна синтаксична одиниця, що характеризується співвідношенням форми і змісту.

Так, у реченні *Чимало складено пісень про минулу славу України* наявні синтаксеми: нульова синтаксема суб'єкта; синтаксема предиката дії *складено*; синтаксема об'єкта *чимало пісень*; перша синтаксема атрибута *про минулу славу* та друга синтаксема атрибута *України*.

На **семантико-синтаксичному** рівні легко встановлювати основний варіант (інваріант) вияву семантики та його варіанти, пор.: для синтаксеми суб'єкта основним варіантом вияву є форма називного відмінка іменника, а форми давального (*Мені добре*), орудного (*Намальована художником картина*) та інші є вторинними.

Власне-семантичний (логіко-універсальний) аспект речення передбачає встановлення національно-мовних особливостей реалізації загальнолюдських універсалій.

Основною одиницею власне-семантичного рівня є **семантема**. Так, універсалія суб'єкта реалізується семантемою агенса (активного діяча) та може поставати в українських реченнях, як **нульова** (*В селі голосно заспівали; Дощить*) і **формально окреслена** (*Кожен з нас пам'ятає першу посмішку матері*).

Для власне-семантичного підходу важливим постає розмежування семантичних ролей учасників дії: **агенса**, **пацієнса** (об'єкт дії, що підлягає впливу агенса: *Студент читає книгу*) тощо.

Комунікативний аспект спрямований на з'ясування специфіки вияву співвідношення речення із ситуативно-актуалізованими завданнями мовлення та реалізації в ньому уже відомого (даного) і нового, заради чого й реалізується речення.

Основною одиницею комунікативного рівня виступає **комунікатема** (комунікема), що диференціюється на **тему** та **рему**. В реченні *Потяг прибуває о сьомій годині* реалізується **тема потяг** і **рема прибуває о сьомій годині**.

Прагматичний аспект, основною одиницею якого є **прагматема**, передбачає:

- встановлення умови та мети реалізації речення в мовленнєвій ситуації;
- визначення позицій мовців (та сама фраза з тим самим змістом може вимовлятися з різною метою (мета становить прагматему): (колезі:) *Я зайду до тебе – обіцянка* (як *прагматема*) (учневі, який не виконав завдання:) *Я зайду до тебе – попередження* (як *прагматема*); (недбайливому учневі:) *Я зайду до тебе – погроза* (як *прагматема*));
- визначення прагматичних типів речень-висловлень:
  - 1) *Земля крутиться* (**речення-повідомлення**, або констативи);
  - 2) *Я ще зателефоную* (**речення-обіцянки**, або промісиви);
  - 3) *Я тобі покажу, як неохайно виконувати завдання* (**речення-погрози**, або менасиви);
  - 4) *Я дякую вам* (**речення-перформативи** (дія речення дорівнює її реалізації));
  - 5) *Виходьте зі своїх схованок* (**речення-спонування**, або директиви (адресант прямо спонукає адресата до дії));
  - 6) *Чи прийдете сьогодні на горнятко кави?* (**речення-питання**, або квеситиви).

3. Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць.
Синтаксичною одиницею є елемент синтаксичної будови мови, який реалізує закономірності поєднання синтаксичних форм між собою та в якому виражається певна семантика.

Основними синтаксичними одиницями виступають **синтаксичне слово, словосполучення та речення.**

Синтаксичним словом називається елементарна синтаксична одиниця, якій властиве співвідношення форми та змісту. У реченні *Кожний з нас рано почав працювати* (О. Гончар) реалізуються синтаксичні слова: *кожний з нас + рано + почав працювати*. Синтаксичне слово відрізняється від морфологічного, пор. *Кожний з нас* – три морфологічні слова й одне синтаксичне; *почав працювати* – два морфологічні слова й одне синтаксичне. Синтаксичне слово завжди виконує функцію одного члена речення.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, котра утворюється підрядним прислівним синтаксичним зв'язком з двох або більше повнозначних слів для розгорнутого називання певного явища: *читати книжку, дивитися фільм, цікаве оповідання, говорити схвильовано*. **Основною синтаксичною одиницею є речення**, в якому реалізуються усі потенції синтаксичного слова та словосполучення.

Речення – синтаксична одиниця, що побудована за ustalеним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію та виступає основним засобом комунікації, пор.: *Журавлі знову повернулися до своїх гнізд. Як мені хочеться повернути все минуле*.

Складне речення не виступає окремою одиницею, а є **комбінаторним варіантом речення**, тому що його частини структурно дорівнюють простим реченням.

СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Види підрядного зв'язку в словосполученні. В словосполученні реалізується підрядний прислівний синтаксичний зв'язок. Йому притаманні такі синтаксичні форми: **узгодження, кореляція, керування та прилягання.**

1.1. Узгодженням є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово узгоджується в усіх можливих формах з головним: красиве місто (залежне слово *красиве* узгоджується з головним *місто* у формах роду (середній), числа (однина), відмінка (називний)).

За повнотою узгодження поділяється на **повне** та **неповне**.

У **повному узгодженні** наявне узгодження у всіх можливих формах (тепла осінь (залежне слово *тепла* узгоджується з головним *осінь* у формах роду (жіночий), числа (однина), відмінка (називний))).

Неповне узгодження наявне в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: нові кімнати (відсутнє узгодження в роді).

У формально-граматичному та смісловому планах слід розрізняти: **формально-граматичне, смислове, умовно-граматичне й асоціативне** узгодження.

Формально-граматичним називається таке узгодження, за якого залежне слово повторює форми головного без урахування семантики останнього: свіжий хліб, дерев'яна шафа, тепле море.

Сміслові узгодження ґрунтуються на узгодженні залежного слова з головним тільки за семантикою, пор.: сільський листоноша / сільська листоноша, круглий сирота / кругла сирота, узгодження залежних слів у формах роду ґрунтуються не на формальному, а на смисловому критерії.

Особливістю **умовно-граматичного** узгодження є умовне набуття граматичних значень роду, числа і відмінка елементами на зразок “*ура*”, “*кра*”, “*кру-кру*” за їхньої часткової субстантивації. Активною в цьому разі виявляється форма середнього роду: твоє журливе “кру”, тривожне “кра” тощо.

Асоціативним узгодженням постає тоді, коли залежне слово узгоджується з головним, яке не називається: свіжа кольрабі (за морфологічною диференціацією слово *кольрабі* (назва неістоти) повинно бути середнього роду, але від впливом родового слова *капуста* воно набуло значення жіночого роду; саме з формою граматичного роду слова *капуста* й узгоджується форма граматичного роду залежного слова *свіжа*).

1.2. Кореляція є такою синтаксичною формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, що реалізується між двома повнозначними словами однієї частини мови та за якої залежне слово корелює з головним у всіх можливих граматичних формах: народ-творець, студент-відмінник (обидва слова є іменниками, їм притаманні тотожні граматичні форми роду (чоловічий), числа (однина) і відмінка (називний)).

За своїм виявом кореляція поділяється на **повну й неповну**.

У **повній кореляції** наявне співвідношення у всіх можливих формах (*льотчик-космонавт* (залежне слово *космонавт* корелює з головним *льотчик* у формах роду (чоловічий), числа (однина), відмінка (називний)).

Неповна кореляція постає в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *дівчина-агроном* (відсутнє узгодження в роді).

1.3. Керуванням є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово набуває тієї граматичної форми, якої від нього вимагає головне слово: *читати книгу, підійти до батька*.

За своїм потенціалом керування поділяється на **сильне, напівсильне і слабке**.

Сильним виступає таке керування, що реалізується в тому випадку, коли головне слово виражене:

- а) перехідним дієсловом: *пізнати істину, прочитати лекцію*;
- б) віддієслівним іменником, який утворений від перехідного дієслова: вишивання *рушника, читання книги*;
- в) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції такого самого прийменника: *наступити на рушник, відійти від батька*;
- г) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції певного прийменника: *перескочити через перелаз, перейти через дорогу*;
- г) предикативним прикметником на зразок *гідний, спроможний: гідний подиву, спроможний на перемогу* та ін.

Напівсильним є таке керування, за якого залежне слово реалізує адресатну семантику та його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *подарувати дитині іграшку, розповідати казку учням*.

Слабким виступає керування в тому разі, коли залежне слово реалізує інструментальну семантику та його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *збирати урожай комбайном, вишивати рушник голкою*.

У керуванні залежне слово може змінювати й не змінювати свою граматичну форму.

За цією особливістю розрізняють **варіативне та неваріативне керування**, пор.: *зустріти колегу* (неваріативне) і *випити води / воду, вивчити віри / вірша* (варіативне).

За специфікою реалізації синтаксичної позиції залежного компонента керування поділяється на **пряме й опосередковане**.

Прямим є керування в тому разі, коли залежне слово підпорядковане головному безпосередньо: *відвідувати заняття, переглянути конспект*.

В **опосередкованому** керуванні залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника: *зачекати на гостя, поглянути на поле*.

Керована форма обов'язково зберігає предметну (субстанційну) семантику: *орати землю, привітатися з батьком*. Якщо форма втрачає субстанційну семантику, то вона є прилеглою: *зошит (чий?) учня, квіти (які?) в росі*. На рівні членів речення

такі прилеглі форми слід кваліфікувати як означення, а прилеглі форми зразка *відпочивати на березі, зайти до хати* – як обставини.

1.4. Прилягання – така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово прилягає до головного слова за своїм змістом: *швидко відповідати, слухати вечорами*.

За морфологічними особливостями прилягання поділяється на **власне-прилягання** та **відмінкове** прилягання.

У **власне-приляганні** залежне слово виражається формами інфінітива, прислівника і дієприслівника: *бажання вчитися, обережно відступати, стрільба лежачи*.

До **відмінкового прилягання** належать різні вияви поєднання відмінкових або прийменниково-відмінкових форм у вторинних функціях – атрибутивній або обставинній: *учитель (який?) школи, шафа (яка?) для книжок і розташуватися (де?) в лісі, зустрітися (де?) біля театру*.

В атрибутивній функції можлива заміна неспеціалізованої відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми спеціалізованою прикметниковою, пор.: *учитель школи → шкільний учитель, шафа для книжок → книжкова шафа,*

а за обставинної функції – спеціалізованим прислівником: *розташуватися в лісі → розташуватися тут / там, зустрітися біля театру → зустрітися тут / там*.

2. Види синтаксичного зв'язку в реченні.

2.1. Предикативний зв'язок. У реченні основним синтаксичним зв'язком виступає **предикативний**: *Хлопчик слухає музику*.

В українському синтаксисі предикативний зв'язок реалізується в простому реченні (між підметом і присудком) і в складному реченні, коли одна із частин заповнює синтаксичну позицію підмета щодо іншої: *Хто мужність має і відвагу, нехай підійде сюди (А.Яна) = Хто мужність має і відвагу (хто?) ← нехай підійде сюди*. Предикативний зв'язок у складному реченні наявний також у кожній із предикативних частин: *І поки буде світ стояти, вічно земля батьків стрічатиме зорю...* (К. Герасименко)

Предикативний синтаксичний зв'язок реалізується в трьох синтаксичних формах:

а) **координації**: *Художник малює картину*;

б) **співположенні** – дві граматично однакові форми виявляють свій синтаксичний статус внаслідок синтаксичних позицій у реченні: *Жити – завжди радуватися новому*;

в) **взаємовияві** – словоформа реалізує свою синтаксичну функцію внаслідок зайнятої синтаксичної позиції: *Машина – стоп. / Комп'ютер – трісь; Зайчик стриб у гречку; Я – за співпрацю*.

Визначальною й регулярною формою предикативного зв'язку є координація, за якої форми підмета та присудка взаємозумовлюються.

Окремої уваги вимагають випадки типу *Дитинко, підійди до мене. Не плач, козаче; Ой не шуми, луже...*, де форми кличного відмінка (вокатива) *дитинко, козаче*,

луже реалізують функцію потенційного суб'єкта та корелюють із формою 2-ої особи однини наказового способу дієслова. Вони можуть кваліфікуватися як підмет. У цьому разі між підметом і присудком реалізується особлива форма предикативного синтаксичного зв'язку – **співвідношення**.

УВАГА! У реченні реалізуються усі різновиди **підрядного прислівного зв'язку**, котрі наявні в словосполученні: **узгодження, кореляція, керування, прилягання**.

Крім цього, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок може поставати і в межах складного речення, де залежним компонентом виступає окрема предикативна частина: *Ніхто не знав (чого?), → чому в таку пізню осінь раптом зацвіли тюльпани.*

У простому реченні реалізуються також *детермінантний, дуплексивний, напівпредикативний, сурядний, опосередкований, модальний та інтродуктивний* синтаксичні зв'язки.

2.2. Детермінантний зв'язок. Специфіка *детермінантного* зв'язку виявляється в тому, що окремий компонент речення (здебільшого окреслює окрему ситуацію) пов'язується з предикативною основою речення як цілісністю: *У музеї учням розповіли про славне минуле рідного краю.*

Детермінантний синтаксичний зв'язок реалізується і в межах складного речення, зокрема складнопідрядного, в рамках якого підрядна предикативна частина прилягає до головної за смислом: *Якщо ти покликаний літати, (за якої умови?) ← *то не бійся висоти.**

2.3. Дуплексивний зв'язок (подвійний) виявляється у двобічній залежності реченнєвого компонента за власними лініями взаємодії з підметом і присудком: *Дівчина прибігла стривожена.* Про неможливість кваліфікації цього елемента як означення засвідчує наявність його власної варіативності, пор.: *Дівчина прибігла стривожена і Дівчина прибігла стривоженою.*

2.4. Напівпредикативний зв'язок – різновид синтаксичного зв'язку, особливістю якого є включення в речення конструкції з власним опорним компонентом: *Гори, вкриті снігом, виднілися на горизонті.*

2.5. Сурядний зв'язок. Своєрідним виступає *сурядний* синтаксичний зв'язок, яким поєднуються структурно автономні компоненти: *Під час екскурсії до лісу учні збирали до гербарію осінні квіти, листя і кору дерев, голки сосни і ялинки.*

На рівні складного речення сурядним зв'язком поєднуються окремі предикативні частини: *На вулиці сонячно і тепло на душі.*

2.6. Опосередкований зв'язок. Специфіка *опосередкованого* синтаксичного зв'язку виявляється в тому, що за його допомогою в реченні уточнюється певна інформація. Цією формою синтаксичного зв'язку компоненти включаються в речення опосередковано – через наявність окремого елемента, що займає відповідну синтаксичну позицію: *У лісі, біля старенького клена, у самому видолинку б'є дзвінке джерело.* В цьому реченні наявні два опосередковані елементи *біля старенького клена, у самому видолинку.* Послідовність опосередкування є підставою для розмежування опосередкування першого ступеня (*біля старенького клена,*), другого ступеня (*у самому видолинку*) тощо.

2.7. Модальний синтаксичний зв'язок реалізується за включення в речення особливих модальних компонентів на зразок *звичайно, безперечно, поза всяким сумнівом: Звичайно, сьогодні треба добре зважувати кожне слово, виголошене перед народом.*

2.8. Інтродуктивний синтаксичний зв'язок – зв'язок, за допомогою якого в речення включається інший інформаційний план: *Тарас Шевченко (Кобзар першим підняв українську мову на весь голос її звучання) належить до геніальних постатей української культури.*

2.9. Недиференційований зв'язок. У межах складного речення реалізуються також **недиференційований синтаксичний зв'язок.** Особливістю **недиференційованого зв'язку** є поєднання двох предикативних частин, що перебувають і в сурядних і в підрядних відношеннях одночасно: *У книгарні багато цікавих книг – я не вибрав жодної = У книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної (сурядні) ↔ Хоч у книгарні багато цікавих книг, я не вибрав жодної (підрядні) ↔ Хоч у книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної.*

Недиференційований зв'язок протиставлений **диференційованому в складному реченні.** Диференційований зв'язок у складному реченні виявляється у **сурядному** (*І потечуть веселі ріки, а озера кругом гаями поростуть, веселим птаством оживуть* (Т. Шевченко)) та **підрядному** (*В природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина* (М. Стельмах)) **різновидах.**

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

З поданих речень вичленувати можливі словосполучення та вказати тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку.

Вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г.Косинка). Вона йшла поруч і не вгавала мені дякувати (В.Підмогильний). Черниш уже не бачив нічого, окрім протилежного берега, завихреного вогнями (О.Гончар). Велике покликання матері – народити дитину, але найвеличніше – народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата (О. Довженко).

Завдання II

Визначити тип синтаксичного зв'язку між головними членами речення.

Сьогодні груша розцвіла рясна (М. Рильський). І сонна тиша сонним язиком шепоче саду сонну колискову (М. Вінграновський). В повітрі молодому далекий крик мандрівних журавлів вже розітнувсь (Б. Грінченко). А жінка – ранній птах: ще сонце у колісці, а вона на ногах (М.Стельмах). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В.Сосюра).

Завдання III

Виділити внутрішньореченнєві зв'язки та вказати їхні типи.

Справжній митець увіходить у мистецтво не потихеньку, не пролазить у шпарку, прикриваючись вигаданим прізвиськом, а йде сміливо, відверто, через головний вхід (П. Загребельний). Здавалось, що він (барвінок – А.З., Г.М.) і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не

змучене холодом, не скалічене морозом (Є.Гуцало). Переборюючи легкий острах у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого — і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника (Є.Гуцало).

1.10

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Словосполучення – номінативна синтаксична одиниця. Словосполучення і речення. Слово і словосполучення.

Основна функція словосполучення – номінативна. Ця ж функція притаманна й слову. Між словосполученням і словом є багато спільного. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано.

СПІЛЬНІ РИСИ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ:

- 1) не є комунікативними одиницями;
- 2) обоє позбавлені предикативності;
- 3) характеризуються номінативною функцією;
- 4) система форм слова і словосполучення визначується стрижневим словом;
- 5) виступають будівельним матеріалом для речення.

Водночас між словосполученням і словом є СУТТЄВА РІЗНИЦЯ:

- 1) в них різна кількість смислових показників;
- 2) словосполучення є мінімальним контекстом для слова;
- 3) в словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів;
- 4) словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку.

Істотними є **ВІДМІННОСТІ** між **РЕЧЕННЯМ** і **СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ** як синтаксичними одиницями:

- 1) словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну;
- 2) словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;
- 3) словосполученню властива інтонація називання, а реченню – повідомлення;
- 4) словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова, пор.: *відповідь землякам, лист товариша і Зима. Пізно;*
- 5) в словосполученні один з членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), в реченні вони координуються один щодо іншого, пор.: *квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє “ура!”;*
- 6) в реченні наявна предикативність;
- 7) з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок;
- 8) не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями.

НЕ ВИСТУПАЮТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ:

- а) поєднання підмета з присудком (*Женці жнуть жито*);
- б) вставні слова: *Сьогодні, можливо, буде дощ;*
- в) аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш сильний, буду говорити*);
- г) однорідні члени речення (*Учитель приніс зошити та підручники*);

- г) напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок (*Ліс, пробуджений сонячними променями, вабив свіжістю*);
- д) члени речення, з'єднані присднувальним зв'язком: *Зробили ми вже багато, а недоліки є – і серйозні* (ускладнюють семантичну структуру речення);
- е) фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: *жінка похилого віку, бити байдиди*.

Словосполучення – це номінативна синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше, пов'язаних підрядним зв'язком, повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), другий – залежним.

1. Граматична форма та граматичне значення словосполучення.

Граматичне значення словосполучення – це відношення між головним і залежним компонентами: *зелений колір* – атрибутивне значення; *принести квіти* – об'єктне значення.

Граматична форма словосполучення – це синтаксична форма зв'язку і форма компонентів. В основному вона спирається на систему форм головного компонента, пор.: *делека-вожак* – кореляція; *учитися на філфаці, учусь на філфаці, учимось на філфаці, учились на філфаці* і под.

Та сама форма може виражати декілька відношень, пор.: *навчатися з братом* (об'єктні й обставинні відношення); *будинок біля моря* (обставинні й означальні відношення); *характеристика учня* (об'єктні відношення: *характеризують учня* і суб'єктні відношення: *учень характеризує*).

3. Типи словосполучень.

3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями.

За характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: 1) атрибутивні, 2) об'єктні, 3) суб'єктні, 4) обставинні, 5) комплетивні, 6) апозитивні.

3.1.1. Атрибутивні відношення – це такі, в яких головне слово позначає предмет, а залежне окреслює його ознаку: *стараний учень, виняткова причина, красива дівчина*. З-поміж таких словосполучень домінують словосполучення із залежним компонентом, який виражає узагальнену ознаку (прикметник, займенник, дієприкметник).

Атрибутивні відношення часто виникають і при сполученні іменника з іншими частинами

мови: а) іменник + іменник без прийменника: *гілка бузку, крило літака*;

б) іменник + іменник з прийменником: *сорочка в клітинку, будинок з дерева*;

в) іменник + інфінітив: *бажання вчитися, стремління малювати*;

г) іменник + прислівник: *кава по-турецьки*.

За атрибутивних відношень залежний компонент словосполучення в межах речення завжди є **означенням**.

УВАГА! Під час аналізу словосполучень необхідно пам'ятати, що та сама модель може виражати різну семантику. Так, словосполучення, побудовані за схемою “ім. + ім. у род.в.”, можуть реалізовувати атрибутивні й об'єктні відношення.

Означенням залежний компонент у моделі “ім. + ім. у род. в.” виступає тоді, коли головне слово називає:

- 1) предмет, а залежне – особу, якій цей предмет належить: *будинок батька, зошит учня*;
- 2) частину предмета, а залежне – весь предмет: *сторінка зошита, дах будинку*;

- 3) особу, а залежне – заклад або колектив, до яких ця особа має відношення: *викладач університету, учитель школи*;
- 4) сукупність предметів, а залежне – предмети, з яких ця сукупність складається: *череда корів, зграя птахів, натовп людей*;
- 5) опредмечену дію, а залежне позначає діяча: *політ космонавта, наказ директора, розпорядження декана*;
- б) ознаку, а залежне – особу або предмет, яким властива ця ознака: *білизна снігу, синява неба, цікавість учнів* і под.

3.1.2. Об'єктні відношення в словосполученні виникають за такої взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): *запустити супутник, орати трактором, схвалений урядом* і под. В об'єктних словосполученнях залежний компонент може позначати:

- а) прямий об'єкт дії: *вишивати рушник, співати пісню*;
- б) знаряддя дії: *орати землю трактором, забивати цвяха молотком*;
- в) дійову особу: *підтриманий учасниками*;
- г) співучасника дії: *розмовляти з друзями*;
- г) об'єкт, що зумовлює зміст головного слова: *мрію про подорож, шкодою за втраченим*.

УВАГА! Об'єктні відношення виникають і в сполученні дієслова з інфінітивом: *принести обідати, наказати відступати, запросити танцювати* та ін. Це здебільшого дієслова руху або волевиявлення.

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: *сильний духом, здібний до малювання* та ін.

Значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне виступає віддієслівним іменником, який співвідносний з перехідним дієсловом, що вимагає знах.в.: *захист Вітчизни, читання книжки // захищати Вітчизну, читати книжку* і т.ін.

3.1.3. Суб'єктні відношення наявні в словосполученнях, у яких залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча. Вони ґрунтуються на лексико-граматичній природі головного слова, яким виступає дієслово: *приїхав батько – приїзд батька, вітер розкидав – розкидані вітром, ураган знищив – знищено ураганом*.

УВАГА! Можливий збіг в одній формі двох видів відношень – суб'єктних та об'єктних, так звана синтаксична омонімія: *характеристика учня – учень характеризує й учня характеризують*.

3.1.4. Обставинні відношення – це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки).

За семантикою обставинні відношення поділяються на:

- а) часові: *повернутися вранці, піти пізно, приїхати через місяць*;
- б) просторові: *йти полем, жити в селі, перебувати на березі*;
- в) мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять*;
- г) причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір*;
- г) наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість*;
- д) означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити* і под.

3.1.5. Комплетивні (доповнювальні) відношення виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, коли головне слово вимагає смислового доповнення: *три пальми, вид спорту, склянка води, ставати червоним*. Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

3.1.6. Апозитивні відношення – це словосполучення, в яких обидва компоненти мають тотожну частининомовну належність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *трава-звіробій, воїн-ветеран* та ін.

УВАГА! Значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Так, можуть поєднуватися

атрибутивні й об'єктні відношення (*миска* (яка? і з чим?) *з пиріжками*, *дума* (яка? і про що?) *про тебе, написання* (яке? і чого?) *книжки*),

атрибутивні й обставинні (*мандрівка* (яка? і куди?) *в гори, повернення* (яка? і звідки?) *з міста, позиції* (які? і де?) *обабіч шосе*),

об'єктні й обставинні (*припухлий* (від чого? і з якої причини?) *від сну*).

3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова. За цим критерієм словосполучення поділяються на:

1) словосполучення *іменні*, серед них в свою чергу виділяються:

а) *субстантивні* (головне слово – іменник): *теплий день, дідусь в окулярах*;

б) *ад'єктивні* (прикметник): *надзвичайно цікавий, червоний від сорому*;

в) *нумеральні* (числівник): *двоє друзів, перший за списком*;

г) *прономінальні* (займенник): *хтось із студентів, кожний з нас*;

2) *вербальні* (дієслівні): *прагнути перемоги, розмовляти з товаришем*;

3) *адвербіальні* (прислівникові): *далеко від рідних, звідкись з темряви*.

3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів. Відповідно поділяються на:

а) вільні, б) синтаксично зв'язані, в) фразеологічно зв'язані, г) лексично зв'язані.

У **синтаксично вільних** словосполученнях кожний компонент виконує в реченні роль окремого члена речення: *синій зошит, прийти вчасно, добре відгукнутися* та ін.

Синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні, цілісні) словосполучення виконують роль одного члена речення. Так, у реченні *Минуло два довгих і тривожних роки* (В.Кучер) наявні цілісне словосполучення *два роки* і вільні словосполучення: *два довгих роки* і *два тривожних роки*.

Цілісні словосполучення, як і синтаксично вільні, мають структуру, граматичне значення, їхні компоненти пов'язані одним з різновидів підрядного зв'язку. Цілісність окремих словосполучень пізнавана тільки в межах речення. До цілісних належать словосполучення:

1) кількісно-іменні на зразок *три явори, багато пісень, згряя птахів*;

2) соціативні (сумісності): *мама з сином, батько з дочкою*. Вони є цілісними тоді, коли ознака дієслова-присудка стосується обох діячів, пор.: *Сестра з братом пішли до міста* (*сестра з братом* – цілісне) і *Сестра з братом пішла до міста* (*сестра з братом* – вільне, *з братом* – додаток, пор. також: *Сестра тоді жила з братом*);

3) які мають у своїй структурі слова з очима, з носом, з обличчям, росту та ін.: дівчина з гарними очима, хлопець з довгим носом;

4) у структурі яких наявні сполуки прикметників, дієприкметників з іменниками, що називають родові поняття: Він був доброю людиною, чуйною;

5) семантична цілісність яких досягається співвідносними прийменниками від і до, з і до: Від покоління до покоління і від серця до серця передають українці безмежну любов і пошану до генія національного духу – Тараса Шевченка;

6) складені присудки: Та хоч який біль чи горе скруть людину, але випростуватись вона мусить сама (М.Стельмах);

7) зі значенням вибірковості: *один з нас, один з учнів, хтось із присутніх, троє з класу;*

8) в яких головне слово своїм лексичним значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *літньої пори, о п'ятій годині, в тихому місці, з метою безпеки;*

9) що становлять метафори, перифрази і т.ін., які можна аналізувати як один член речення: *ранок землі, обличчя сонця, крила вітру.*

УВАГА! Синтаксично вільні та синтаксично невільні (цілісні) словосполучення слід відрізнити від **фразеологізмів**, які за своїм значенням відповідають слову та можуть бути легко ним замінені: *замилувати очі – обманювати, тримати язик за зубами – мовчати* та ін.

Не слід їх сплутувати також з **лексикалізованими сполученнями** слів, що також мають значення одного слова, пор.: *літнє кафе, залізнична колія* тощо. Такі сполуки слів є стійкими, нерозкладними, але в них значення слів є прямим.

3.4. Типи словосполучень за будовою. За цим критерієм поділяються на:
1) прості та 2) складні.

Просте словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох лексично-повнозначних слів: *голосно співати, чекати товариша.*

Просте словосполучення часом може складатись з трьох або більше слів. Це простежується:

1) за об'єднання неповнозначних зв'язок з іменними частинами у структурі складених присудків і залежного від такого утворення компонента: *почало раніше світати, тоді перестав сміятися;*

2) за поєднання слова з фразеологізмом: *зробив курям на сміх, став скутим на слово.*

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. Основу складних словосполучень становить модель абсолютно простого словосполучення.

У сучасній українській мові виділяють три типи складних словосполучень:

1) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово (за структурою є складним, а за семантикою – перехресно-цілісним): *врятувати життя товаришам, добре відомий у країні* (залежний від простого словосполучення компонент пояснює його загалом, а не головне слово);

2) головне слово + залежне від нього словосполучення: *гідний земного щастя; хода повна гідності* (залежний компонент простого словосполучення пов'язаний з

головним словом і через нього взаємодіє з центральним компонентом складного словосполучення. Цим вони відрізняються від попередньої групи словосполучень);

3) головне слово + два або три залежних слова, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення. Це здебільшого дієслівні словосполучення, тому що дієслова здатні поширюватися кількома словоформами, пор.: *всунути нитку в голку; вкинути листа у скриньку; вбити цвях у стінку*. Зустрічаються зрідка і словосполучення з іменником: *заливання води в чайник, розміщення дітей в санаторії*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити різновиди словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; позимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник.

Завдання II

Охарактеризувати словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; група студентів; хлопець з дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Донецька; гетьманське серце; простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Завдання III

Визначити смислові відношення між головним та залежним словом.

У козацькому житті; врятується разом з людьми; закінчив вчитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився біля річки; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Завдання IV

Охарактеризувати тип прислівного синтаксичного зв'язку між головним та залежним словом.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; голова зборів, щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартий уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

ЗРАЗОК РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою.

По рідній землі (по землі якій? по рідній) – словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне-граматичне.

Засоби зв'язку: прийменник, флексія місц. відм.